

Людвиг Селимски

ПРЕФИКСИ *o-*, *про-* И *с-* ЗА ПРИЛАГАТЕЛНИ С ГРАДАЦИОННА ФУНКЦИЯ

Описателните граматика изтъкват само две представки за градиране на качествени прилагателни в българския език: *въз-* за изразяване на по-слаба интензивност на качеството и *пре-* за изразяване на по-силна застъпеност. По-подробно с проучването на префиксацията при тази словообразователно-семантична категория се зае полският славист Йежи Русек, благодарение на когото представата ни за инвентара от префикси с градационна функция беше обогатена с още няколко представки: *на-*, *я-*, *у-*, *ъ-* (от **q-*), *при-* и *су-* (от **sq-*)¹.

В този принос обект на анализ са три префикса за прилагателни с умалителна функция, които оставаха малко известни, а в българския език въобще непознати: *o-*, *про-*, и *с-*.

1. Префикс *o-*

Представката *o-* за прилагателни със значение 'не пълна мяра на застъпеност на признака' от основи на непроизводни качествени прилагателни е позната в няколко славянски езика, сред които на първо място ще споменем сърбохърватски и словенски. Срв. срхр. *đebeo* 'прилично, доста дебел, но не и напълно дебел', *đgуст* 'гъстичък', *đхладан*, *ojак* 'якичък', *đкратак* 'възкьсичък' и т. н.², словен. *obel* 'беличък', *očrn* 'черничък', *ošiv* 'възсив', *ostar* 'старичък' и т. н.³ Понеже в словенския език праслав. **q* (**ǫ*) се развива закономерно в *o*, не е ясно словенският префикс *o-* в такива образувания на кой префикс съответствува генетически — дали на *o-*, схванато като вариант на *ob-*⁴, към което тълкуване се придържам, или на праслав. *q*-/**a*- (> бълг. *ъ-*), както смятат Миклошич⁵, Бориш⁶, Копечни⁷.

Във варианта *ob-* тази представка е позната и в чешки, словашки, полски, горнолужишки и долнолужишки (тук впрочем се явява и в облика *o-*, но с протетично *h-*). Срв. чеш. *občerný* 'черничък', *obdlouhý* 'въздълг', *oblyšý* 'възлиз', *obstaršý* 'възстар', словаш. *obdlžný* 'продълговат', пол. *obdolny* 'долничък', *obdlužny* 'продълговат', *obgrubszý* 'възгруб', *obstary* 'старичък', доллуж. *homłody* 'младичък', *hobcarny* 'черничък', *hobdlujki* 'въздългичък', *hobmały* 'възмалък', горлуж. (наречие от прилагателно) *wobčorn* 'възчерно', неизменяемо *wobdołż* 'овален', *wobstar* (неизмен.) и *wobstarny* 'поостарял'⁸. Същият префикс *o-/ob-* (*o-/ob-*), но с

протетично *v-* се подозира и в състава и строежа на руски диалектни наречия и съответстващи прилагателни от типа на *вóкрасно, вóкрасный* 'червеничък', *вóмало* 'мъничко', *вóтесно* 'тесничко'⁹.

Към изброените досега почти всички славянски езици (без белоруски и украински) може да бъде прибавен и българският език, макар и само с два-три примера с областно разпространение:

ókиселен диал. 'прокиселен, възкисел' (с. Конопчие, ново Могилово, Чирпанско);

ókрасен диал. 'красен, красив': По то бил много окрасен човек (и двата примера от Допълнението към речника на Н. Геров, с. 236; в тълкуването на втория пример градационното значение не проличава);

оскърняв диал. (Разлог) 'възкисел, приятно кисел', от основно **скърняв* със значение 'кисел', за което се съди по глагола *скърни ми се* 'стипчиво ми е вустата' и особено от субстантивираното *скърнавка* 'полудива круша или ябълка с кисел вкус'¹⁰.

По всяка вероятност не принадлежи тук *окръгъл* 'кръгъл' (също от Допълнението към Геровия речник), чието *о-*, както и при чеш. *okrouhlý*, пол. *okrągły*, се дължи на вторично свързване със синонимното *объл* и съответствията му в тези езици¹¹.

2. Префикс *про-*

За умалителната функция на представката *про-* / *pro-* споменава още Миклошич¹², макар върху ограничен брой примери като сръб.-цсл. *проваљъ* 'putridus' (т. е. 'гнил, трошлив'), където впрочем деминутивността не е очевидна, а други автори прибавят и по-убедителни примери от сърбохърватски, чешки и руски, срв. срхр. *прòсед* 'с прошарена коса', чеш. *prošedivělý* също, рус. *продолговатый*¹³.

Към този кръг езици (сърбохърватски, чешки и руски) трябва да се прибави и българският. С представка *про-* с умалителна функция са образувани следните прилагателни:

прокисел 'възкисел, сладникав (обикновено за ябълка)', диал., засвидетелствувано в говора на с. Войнягово, Карловско (БДиал¹⁴ VIII, с. 157), което е разпространено в разширения вариант *прокиселен* 'що е малко кисел, възкисел; киселкий, красат', отбелязан у Геров (т. 4, с. 305), а също така *прокиселно* 'възкисело' в Софийско (БДиал I, с. 264) и в Самоков (БДиал III, с. 267);

прòситен 'възситен, приситен', отбелязано у Геров (т. 4, с. 311).

Префикса *про-* можем да отбележим и в прилагателното *продълговат*, но не наред с разгледаните дотук примери. Отделянето му е наложително не само защото *продълговат* е образувано с участието и на наставката *-оват*, а преди всичко поради това, че *продълговат*, както и повечето прилагателни с *-оват* с умалителна функция, е заето от руски¹⁵.

3. Префикс *с-*

Представката *с-* се намира в определена връзка с представката *су-*, разгледана в споменатата статия на Русек¹⁶. С помощта на тази представка за изразяване на наличие на признака "слабо, в малка степен" са образувани безспорно прилага-

телните: *суголем* 'доста голям', *сугрозен* 'доста грозен', *сулудничав* 'глуповат', *сумалечек* 'доста малък', *сурус* 'доста рус', характерни за югозападните български говори¹⁷. Става дума за реликти от праславянски тип, засвидетелствувани в старобългарски, както изтъква Миклошич, с пример *сѣбѣльнѣ* 'subalbus' (т. е. 'беличък'), разширено с наставката *-ьнѣ*¹⁸ — тип, който се е запазил в сърбохърватски, а диалектно и в украински и руски¹⁹.

Два от примерите, разгледани от Русек, се нуждаят от известен коментар. При кюстендилското *сулогав* 'сакат' не е твърде ясно докъде се простира префиксът (*су-* или само *с-*) и откъде започва основата (т. е. върху каква основа се базира то — *улогав* или *логав*). Според мене за предпочитане е вместо от основа *логав*, срещана само в Дупнишко (Допълнение към Геровия речник, с. 196), и префикс *су-*, да се изхожда от основа *улогав* 'хром, куц, сакат', която е по-разпространена и която се среща в няколко вида производни: глагол на *-ея*, прилагателно на *-ат*, съществителни на *-ар*, *-арка* и *-Ѡ*: *улог* (в Геровия речник, т. 5, с. 433 — 434). В такъв случай, т. е., ако се изхожда от основа *улогав*, прилагателното *сулогав* трябва да смятаме за образувано с префикс *с-*, т. е. *с-улогав*, подобно на *снизък* 'нисичък', на което ще се спрем по-нататък. От изброените у Русек прилагателни с префикс *су-* можем с голяма увереност да извадим *сурусинкав* 'с неопределен цвят' (Кюстендилско) или, което е все едно, 'неопределен (за цвят)' (Самоков). Както показва тълкуването, явно не се отнася за градационно образуване, а и не е отбелязана предполагаема основа **русинкав*. Всъщност в този пример имаме работа не с префиксно образуване, а с композитум, чиято втора съставка е *синкав*, а първата е *сур* 'сив', отбелязано както у Геров (т. 5, с. 288), така и в диалектни публикации за Смолско, Пирдопско, Съчанли, Гюмюрджинско, Кюстендилско, Радовене, Врачанско, също и в производни *сурка* 'светлосива (за прежда)' (Тръстеник, Плевенско), 'название на суро, на сиво животно' (Геров, т. 5, с. 287), *суринкав* 'белезникав' (Ихтиманско) и т. н. (БДиал, III, с. 174; IV, с. 89, 149, 229; IX, с. 327).

"Може би — разсъждава Русек — този префикс се е явявал в паралелна форма *с у* (*sq - : su-*), а българският, както е известно, е запазил само облика *с у*, срв. *сумрак*, *сукрвица*²⁰. Предполагам, че в българския език освен варианта *с у-*, т. е. *су-* (без това да се отнася за диалектно, западнобългарско развитие на стб. *ж* в *у*), който отбелязва Русек, се пази застъпник и на ст.-бълг. *сж-*, т. е. *сѣ-*, който обаче в отделни случаи е могъл в по-нататъшния си развой да се слее, да съвпадне формално със *с-* (от ст.-бълг. *сѣ-*)²¹.

Въпросът за възможен друг вид паралелизъм (*sq - : su-*) е разгледан подробно и убедително от В. Бориш върху примери от сърбохърватския език. Според полския славист образуванията като *sqśédъ* 'съсед' са били схващани по-скоро като сложни, т. е. като образувани с помощта на префикс с определено лексикално значение (*sq -* 'близо, в съседство, заедно') и отглаголно име. И едва благодарение на съществуването покрай тях в системата и на префигурани глаголи като *sqśédēti* 'седа близо до, в съседство със...' в този случай "е довело до формиране в праславянския език на отношение на мотивация между такива

имена и глаголи, а впоследствие и до образуване на имена от префигирани глаголи с участие на алтернация на гласната на префикса²².

Префиксът *sq- (> срхр. су-, бълг. сѣ-) по-нататък започва да функционира и във ототглаголните съществителни. Твърде характерна в сърбохърватския език е неговата умалителна функция, интересуваща ни тук, с която той се среща не само при прилагателни (*сузелен* 'зеленикав'), но даже и при съществителни (*субаба* 'не стара още жена, имаща някои черти на баба')²³.

За префикс *c-* в несъмнено градационна (умалителна) функция може да се говори в строежа на диалектното прилагателно *снизѣк* (// **снисѣк*), отбелязано (без местоговор) в речника на Н. Геров (т. 5, с. 214) във формата *снизкѣй*, *-зѣк*, *-зка*, *-зко* и изтълкувано като 'низичкѣй, нисичкѣй, въз-низкѣй'. Геров, който пише отделно за представка *су-* (т. 5, с. 283), не обособява префикс (респективно вариант на префикс) *c-*. Но още преди него Д. Матов, който изнася това прилагателно във формата *снизок* и привежда употреби във Велес (*Снизок* човек. *Снизок* е асталот, та ми убива градите. *Сниска* порта), изтъква: "...тук *c-* трябва да е от *сѣ-*, каквото имаме в *суголем*"²⁴. А при *суголем* пише: "възгол *ѣмъ*, гол*ѣ*мичъкъ, доста гол*ѣ*мъ. Суголеми уши. От *су* + *голем*: *су* е *сѣ*, *соу*, — частица, нам*ѣ*сто която в под. съединения в истб. (източнобългарски) срещаме *вѣз-*: *вѣзни*/*си*/*чѣк*, *вѣзчер*, *вѣзрус*. Срв. *сумаличко*, *сумалечок*... В сравнение с тези думи, *снизок* нам*ѣ*сто/ **сунизок* показва едно по-предишно *сунизок* с две ударения..."²⁵

С по-малка сигурност може да се разглежда сред формациите със *c-* (= *су-* / *сѣ-*) прилагателното *струдна* (за ж. род) със значение 'трудна, бременна', което отбелязва Геров (т. 5, с. 271) в нар. песен:

Седи си, стрини, не иди,
Да не е върла помама,
А ти си *струдна*, дебела,
Да не би нешто да стане.

Може би префиксът *c-* показва, че бременността не е в напреднал стадий? Или може би се отнася вече за друга словообразователно-семантична категория прилагателни като *скотна*, *стелна* и т. н. (за животни в състояние на бременност), на които в други езици съответствуват рефлексни на праслав. *ср* -, срв. срхр. *супрасна* (// *спрасна*) '(за свиня), която ще се праси' (и съответствия в другите славянски езици)²⁶, срещу които в български, а и в други славянски езици се явяват и непрефигирани форми (срв. бълг. *телна* и пол. *cielna* и т. н.).

* * *

Макар и представена с незначителен брой примери и с тесен ареал на разпространение, употребата на префиксите *o-*, *про-* и *c-* за образуване на градационни (за умалителност) прилагателни показва богатството на форми (и

разнообразие на съответните функции), които още таят българските народни говори.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ **Jerzy Rusek**. O przedrostkowych formacjach gradacyjnych w języku bułgarskim. — In: *Opuscula Polono-Slavica. Munera linguistica Stanislao Urbańczyk dedicata*. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1979, с. 313 — 320.
- ² **Stjepan Babić**. Tvorba riječi u hrvatskom jeziku. Nacrt za gramatiku. Zagreb, 1986, с. 444.
- ³ **Anton Bajec**. Besedotvorje slovenskega jezika. IV. Predlogi in predpone. Ljubljana, 1959, с. 93; **František Kopečný**. Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. Svazek I. Předložky; koncové partikule. Praha, 1973, с. 138; **France Bezljaj**. Etimološki slovar slovenskega jezika. Druga knjiga K — O. Ljubljana 1982, с. 231.
- ⁴ **Anton Bajec**. *Op. cit.*, p. 93, 96; **France Bezljaj**. *Op. cit.*, p. 231.
- ⁵ По **France Bezljaj**. *Op. cit.*, p. 231.
- ⁶ **Wiesław Boryś**. Prefiksacja imienna w językach słowiańskich. Monografie Slawistyczne nr 32. Wrocław, 1975, с. 165 — 166.
- ⁷ **František Kopečný**. *Op. cit.*, p. 158 — 159.
- ⁸ **Franz Miklosich**. Vergleichende Stammbildungslehre der slavischen Sprachen. Wien, 1875, с. 359; **Anton Bajec**. *Op. cit.*, p. 93; **Олег Н. Трубачев**. Этимологический словарь славянских языков. Проспект. Пробные статьи. М., 1963, с. 66 — 67; **František Kopečný**. *Op. cit.*, p. 138 — 139.
- ⁹ **Федот П. Филин**. “Вокрасно, вокрасный”. — Русское и славянское языкознание. М., 1972, с. 268 — 271; **France Bezljaj**. *Op. cit.*, p. 231.
- ¹⁰ За етимологията и семантичния развой вж. **Роже Бернар**. Българистични изследвания. С., 1982, с. 244.
- ¹¹ **Václav Machek**. Etymologický slovník jazyka českého. Druhé, opravené a doplněné vydání. Praha, 1968, с. 297.
- ¹² **Franz Miklosich**. *Op. cit.*, p. 364.
- ¹³ **Anton Bajec**. *Op. cit.*, p. 70; **František Kopečný**. *Op. cit.*, p. 219; **Petar Skok**. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Knjiga treća, poni² — Ž. Zagreb, 1973, с. 48; **Stjepan Babić**. *Op. cit.*, p. 444.
- ¹⁴ **Българска диалектология**. Проучвания и материали. Книга I, С., 1962; III, 1967, IV, 1968; VI, 1971; IX, 1979.
- ¹⁵ **Л. Андрейчин**. Ролята на руския език в развитието на съвременния български книжовен език. — *Български език*, II, 1952, № 3 — 4, с. 179.
- ¹⁶ **Jerzy Rusek**. *Op. cit.*, p. 319 — 320.
- ¹⁷ **Franz Miklosich**. *Op. cit.*, p. 364 — 365.
- ¹⁸ **Wiesław Boryś**. Prefiksacja imienna..., с. 138 — 141.
- ¹⁹ **Jerzy Rusek**. *Op. cit.*, p. 320.
- ²⁰ **František Kopečný**. *Op. cit.*, p. 240.
- ²¹ **Wiesław Boryś**. Prastłowiańskie prefiksy imienne pa-, pra-, sq-, q-, w języku serbsko-

chorwackim. — Rocznik Slawistyczny, t. XXXIV, cz. 1, Wrocław etc., 1973, с. 74 — 75.

²² Wiesław Borys. Prasłowiańskie prefiksy..., с. 75 — 76.

²³ Д. Матов. Към българския речник. — Сборник за народни умотворения..., VII, С., 1892, с. 476.

²⁴ Д. Матов. Цит. съч., с. 477.

²⁵ Wiesław Borys. Prasłowiańskie prefiksy..., с. 74 — 75.